

DİLİMİZDEKİ ARAPÇA VE FARŞÇA KÖKENLİ KELİMELEERDE GÖRÜLEN FONETİK DEĞİŞMELER

Osman YILDIZ*

Her millet gibi Türk milleti de siyasî ve sosyal tarihinin çeşitli dönemlerinde komşu ya da komşu olmayan devlet ve milletlerle ilişkilerde bulunmuştur. Bu ilişkiler neticesinde gerek dilimizden başka dillere gerekse başka dillerden dilimize pek çok söz varlığı geçmiştir¹.

"Diller arasındaki ilişkilerde en çok alınan öğeler, sözcüklerdir. Başta dinsel yakınlaşmalar, edebiyat etkilenmeleri olmak üzere birlikte yaşama, ticaret ilişkileri, siyasal ilişkiler nedeniyle ödünç öğeler, bu ilişkilerin ölçüsü oranında dilden dile aktarılmaktadır"².

* Yrd. Doç. Dr. SDÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Yabancı dillerden Türkçe'ye Türkçe'den yabancı dillere geçen ödünçlemeler üzerine yapılan çalışmalara birkaç örnek : Doğan Aksan, "Köktürkçe'den Bugüne, Türkçe'de Ödünçlemeler Üzerine Bir Sözcük İstatistiği Araştırması (Bildiri)", **Türk Dili Dergisi**, 1977/XXXVI, Ekim 1977, S. 313, s. 344-347 ; Hasan Eren, "Anadolu ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça Kelimeler", **TDAY. Belleten 1960**, TDK. Yay., Ankara, s. 295-371 ; Suat Y. Baydur, "Dilimiz ve Yunan-Lâtin Asıllı Kelimeler", **TDAY. Belleten 1953**, TDK. Yay., Ankara, 1988 (2. Baskı), s. 93-123 ; M. Fuad Köprülü, "Yeni fârisîde türk unsurları", **TM.**, C. VII-VIII, İstanbul, 1942, s. 1-16; Osman Nedim Tuna, "Osmanlıcada Mogolca ödünç kelimeler", **TM.**, C. XVII, İstanbul, 1972, s. 209-250; Tuncer Gülensoy, "Yaşayan Farsça ve Arapça'daki Türkçe Kelimeler Üzerine", **TDED.**, C. XXI, İstanbul, 1975, s. 127-157; vbg.

² Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil Ana çizgileriyle Dilbilim 1**, TDK. Yay., Ankara, 1990, s. 137.

Tarih boyunca dilimiz doğudan ve batıdan gelen yabancı kelimelerin etkisi altına girmiştir. Türk dili tarihinde bu durumu üç temel aşamada görmek mümkündür :

1. “Uygur devrinde, yerleşik şehir hayatına geçişin, Budizm’in ve Manihaizm’in dünya görüşünü yansıtan kelimeler ağırlık kazanmıştır. Bu eğilim, genel dil dışında edebî eserlerin dil ve üslûbunda da kendini göstermiştir”³.

2. Türklerin İslâmiyet’i kabûlü ve İslâm medeniyeti alanına girişinden sonra, dilimiz Osmanlıca vasıtasıyla geniş çapta Arapça ve Farsça’nın etkisi altına girmiştir. Cumhuriyet dönemine kadar bu etkileşim sürmüş, bu dillerden Türkçe’ye pek çok kelime ve gramer unsurları ithal edilmiştir.

3. 1839 Tanzimat hareketi ile başlayan ve günümüze değin devam eden batıya yönelişin sonucu dilimize Hint-Avrupa kökenli bir çok kelime girmiştir.

Bu gün, Türkçe’ye doğudan yabancı kelime akışı kesilmiş olup dilimizdeki Arapça, Farsça kökenli kelimeler, herkes tarafından anlaşılan, millileştirdiğimiz kelimelerdir. Ancak, batıdan dilimize kelime akışı bütün hızıyla devam etmektedir. Son yıllarda Türk Dil Kurumu bu meseleyi büyük bir titizlikle ele almış ve “**Yabancı Kelimelere Karşılıklar**, Ankara, 1996” adlı kitabı yayımlamıştır.

Türk Dil Kurumu’nun “**Türkçe Sözlük**, Yeni Baskı, C. I-II, TDK. Yay., Ankara,1988” adlı eseri, baştan sona kadar taranmış ve derlenen malzemenin işlenmesinden bu çalışma ortaya çıkmıştır. *Türkçe Sözlük*’e göre dilimizde 43.186 kelime vardır. Bu kelimelerden 29.942’si Türkçe, 13.244’ü ise yabancı kökenlidir. Türkçe kökenli kelimelerimizin genel toplam içindeki oranı %69.3, yabancı kökenli kelimelerin genel toplam içindeki oranı ise %30.6’dır. *Sözlük*’teki yabancı kökenli kelimelerimiz şu dillerden geçmiştir : Almanca, Arapça, Bulgarca, Cermence, Ermenice, Farsça, Fransızca, İbranice, İngilizce, İspanyolca, İtalyanca, Latince, Macarca, Portekizce, Rusça, Slavca, Yunanca. Yabancı kelimeler, dilimize, en çok Fransızca, Arapça ve Farsça’dan geçmiştir. Bu dillerden Türkçe’ye geçmiş olan kelimelerin sayısı ile genel ve yabancı kökenli kelimelerimiz içindeki oranları şöyledir :

³ Zeynep Korkmaz, “Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz üzerindeki Etkileri”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*, TDK. Yay., Ankara, 1995, s. 948.

Dil	Kelime	Genel oran	Yabancı kökenli kelimelerde oran
Fransızca	6914	%16.0	%52.2
Arapça	3174	%7.3	%23.9
Farsça	1859	%4.3	%14.0

Yukarıda verilen rakamlardan da anlaşıldığı gibi, Türkçe’de Fransızca kökenli kelimelerden sonra en fazla bulunan kelimeler Arapça ve Farsça kökenli kelimelerdir.

Bir dil başka dillerden *ödünclemeler* (loan word) yaptığı zaman orijinaldeki şekliyle değil; bir takım değişmelerle onu kendi ses yapısına uydurur. Böylece, değiştirilen kelimeler yerleşir ve girdiği dilin özelliklerine bürünerek millileşir.

Çoğu zaman, kelime uyumlarında ses değişikliği yanında, anlam ve kullanış değişikliği de görülür. Bu çalışmada, en az bin senedir aynı İslâm kültürünü paylaştığımız Arapça ve Farsça’dan dilimize geçmiş kelimelerde görülen fonetikal değişmeleri inceleyeceğiz.

Bu araştırma ve incelememize alınan yabancı kelimelerin orijinalleri, Türkçe *Sözlük*’te geçtiği gibidir. Ele alınan her kelimenin karşısına, kontrol edilebilsin diye, parantez içinde *Sözlük*’teki sayfa numarası verilmiştir. Araştırmamıza göre, dilimizdeki Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde görülen ses uyumları ve fonetik değişmeler şöyledir :

SES DEĞİŞMELERİ

Ünsüzlerin Değişmesi

01. Ses Karşılanması (substitution consonatique)

Türkçe’de *gayın*, *ayın*, *hemze* gibi ünsüzler bulunmaz. Bu ünsüzleri ihtiva eden kelimeler, dilimize uyarlanırken, Türkçe, ya bu sesleri atar (bkz. **01. Ünsüz Düşmesi**) ya da bu seslerin yerine kendisinde bulunan diğer ünsüzleri ikâme eder. Kelime başı ve ek başındaki *ğ* (*gayın*)yı *g* (*art-damak g’si*) ; *ayın* ve *hemze* gibi gırtlak ünsüzleri yerine de *h* ve *k* ünsüzlerini kullanmıştır (*gayın* ~ *ayın* ~ *hemze* > *diğer ünsüzler*).

kelime başında

[# *ğ* (*gayın*) > #*g* (*art damak g’si*); #’(*ayın*) > # *h*]

Ar. gamm > gam (522), Ar. gurbet > gurbet (577); Ar. ‘unnâb > hünnap (659).

kelime içinde

[#ğı (gayın)# > #gı (art damak g'si)#]

Ar. balgam > balgam (136), Ar. meşgûl > meşgul (1013).

kelime sonunda

['(ayın ~ hemze) # > h# ~ k#]

Ar. metâ' > matah (995), Ar. semâ' > semah (1278), Ar. tâli' > talih (1409), Ar. tama' > tamah (1410), Ar. mibla' > mablak (973).

Arapça'da adları gibi telaffuzları da biri birinden farklı üçlü dördü ünsüzler vardır. Türkçe kendisinde olmayan bu ünsüzleri, bünyesinde bulunan diğer ünsüzlerle ikâme etmiştir : *te, tı* yerine *t*; *se, sin, sad* yerine *s*; *he, ha, hı* yerine *h*; *dal, dat* yerine *d* ; *zel, ze, dat, zı* yerine *z*; *kaf, kef* yerine *k*.

02. Dudaklılaşma (labialisation)

Yuvarlak ünlüler ve dudak ünsüzleri yanındaki ünsüzlerin boğumlanma noktaları bakımından dudak ünsüzüne dönüşmesi hadisesi (*yuvarlak ünlüler ~ dudak ünsüzleri + diğer ünsüzler > yuvarlak ünlüler ~ dudak ünsüzleri + dudak ünsüzleri*).

Far. anbâr > ambar (62), Far. cehûd > çift (299), Far. cunbiş > cümbüş (264), Far. çenber > çember (292), Far. donbek > dümbelek (418), Ar. inbisât > imbisat (701), Ar. kanber > kamber (773), Ar. nusha > muska (1046), Ar. munbit > mümbit (1055), Far. sũhte > softa (1319), Far. zen-pâre. > zampara (1663).

03. Genizleşme (nasalisation)

Geniz ünsüzlerinin benzeştirme yolu ile yakınlarındaki ünsüzleri kendi boğumlanma noktalarına çekmesi hadisesi (*b + n > m + n*).

Far. behane > mahana, mahna (976), Ar. bekere, bekkâre > makara (980), Far. bend-keşe > menteşe (1007), Far. benefşe > menekşe (1006).

04. Ünsüz İkizleşmesi (gemination)

Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin bu gün dilimizdeki kullanımında çok az olarak bu fonetik hadise de yer almaktadır [*Farklı türden iki ünsüz veya ünsüz + ünlü + ünsüz (önce kelime içinde ünlü düşmesi, sonra benzeşme) > ünsüz ikizleşmesi "aynı tür ünsüzler için geçerlidir"].*

Ar. mevlâ > molla (1033), Ar. tâkiye > takke (1406), Ar. tekye > tekke (1442).

05. Ötümlüleşme (sonarisation)

Doğal bir gelişme sonucu, aslında ötümsüz bir ünsüzün ötümlü bir hâle dönmesi (*ötümsüz ünsüz > ötümlü ünsüz*).

kelime başında

Far. çûb ~ çôb > cop (262), Ar. kâfir > gavur (525), Far. kergedan > gergedan (542), Far. kâ-gâh > gergef (542), Ar. kullâbî > güllâbi (580), Ar. samg > zamk (1663), Ar. sinâ'at > zanaat (1663), Far. sengîn > zengin (1668), Far. tûtf > dudu (410), Ar. tabl+ Far. -bâz > davlumbaz (341), Far. tagâr > dağar (328).

kelime içinde

Far. kef-gîr > kevgir (846), Ar. haffâf > kavaf (815), Ar. mankal > mangal (986), Far. pâpûş > pabuç (1151), Ar. katîfe > kadife (756), Far. tûtf > dudu (410).

kelime sonunda

Ar. ahres > ahraz (30), Far. âbnûs > abanoz (1), Ar. câmûs > camız (243), Far. horûs > horoz (651), Ar. meles > melez (1003).

06. Ötümsüzleşme (loss of voicedness, devoicing)

Doğal bir gelişme sonucu, aslında ötümlü olan bir ünsüzün ününü kaybederek, ötümsüz bir hâle dönüşmesi. Bu fonetik hadisede en önemli etkenler kelime başı ve sonunda Türkçe'de bulunmayan ötümlü seslerin yerine ötümsüzlerinin kullanılması ile kelime içinde ünsüz uyumu kuralıdır (*ötümlü ünsüz > ötümsüz ünsüz*).

kelime başında

Far. behâ > paha (1152), Far. bâzâr > pazar (1171), Far. birinc > pirinç (1186), Far. cehûd > çifit (299), Far. câme-şûy > çamaşır (275), Ar. debbâg > tabak (1395), Ar. galebe > kalaba (763), Ar. girbâl > kalbur (765), Far. gavgâ > kavga (816), Ar. za'feran > safran (1240), Ar. zukâk > sokak (1322).

kelime içinde

Ar. cebhe > cephe (253), Ar. mubhem > müphem (1057), Ar. isbât > ispat (719), Far. hancer > hançer (606), Ar. mechûl > meçhul (1000), Far. pence > pençe (1175), Ar. cedvel > cetvel (255), Ar. idhâl > ithal (733), Ar. mikdâr > miktar (1025), Far. pâygâh > peyke (1182), Far. şagâl > çakal (269), Far. şâgird > şakirt (1368), Far. mujde > muştı (1047), Ar. safvet > saffet (1240), Ar. muztarib > mustarip (1046), Ar. ıztırâr > ıstırar (667).

kelime sonunda

Ar. ahhâb > ahhap (29), Ar. dûlâb > dolap (394), Ar. esvâb > esvap (469), Ar. burc > burç (231), Ar. felc > felç (493), Ar. muhtâc > muhtaç

(1041), Far. ber-bâd > berbat (172), Far. derd > dert (362), Ar. ecdâd > ecdat (430), Far. âheng > ahenk (29), Far. ceng > cenk (252), Ar. samg > zamk (1663).

07. Sızıcılaşma ~ Süreklileşme (spirantisation)

Doğal bir gelişme sonucu, patlayıcı ~ süreksiz bir ünsüzün sızıcılaşması ~ süreklileşmesi.

kelime başında

Far. kâlf > halı (600).

kelime içinde

Far. çâr-çûbe > çerçeve (294), Far. kârbân > kervan (840), Ar. tabl > davul (341), Far. bâdem > payam (1170), Far. pâlûde > palûze (1155), Far. cîger > ciğer (259), Far. meger > meğer (1001), Far. bâgçe > bahçe (131), Ar. zencebîl > zencefil (1668), Ar. matbah > mutfak (1048), Far. legleg > leylek (964).

kelime sonunda

Far. çâder-i şeb > çarşaf (281), Far. çirk-âb > çirkef (313), Far. hoş-âb > hoşaf (653), Far. şîb > şev (1382), Ar. bâlig > balığ (137), Ar. dimâg > dimağ (378).

08. Patlayıcılaşma ~ Süreksizleşme

Doğal bir gelişme sonucu, aslında sızıcı ~ sürekli bir ünsüzün patlayıcılaşması ~ süreksizleşmesi.

kelime başında

Ar. halife > kalfa (767), Far. harbûz > karpuz (803), Ar. hinnâ > kına (851), Far. şorbâ > çorba (320), Far. şagal > çakal (269), Far. şeltûk > çeltik (292).

kelime içinde

Far. kefçe > kepçe (838), Ar. kisvet > kispet (877), Ar. mashara > maskara (992), Ar. miskab > matkap (995), Ar. nusha > muska (1046).

kelime sonunda

Far. çerh > çark (279), Ar. matbah > mutfak (1048), Far. pâpûş > pabuç (1151), Far. zirnîh > zırnık (1672).

09. Diğer Ünsüz Değişmeleri

Dilde çeşitli sebeplerle ve türlü biçimlerle, kelimedeki bir ünsüzün, boğumlanma noktası bakımından kendisine yakın başka bir ünsüze dönüşmesi hadisesidir (bkz. 05. Ötümlüleşme (sonarisation), 06. Ötümsüzleşme (loss of voicedness, devoicing), 07. Sızıcılaşma ~ Süreklileşme (spirantisation), 08. Patlayıcılaşma ~ Süreksizleşme, vbg.).

#b > #m : Far. bîşe > meşe (1013); #n > #l : Ar. nebbût > lobut (967); #r# > #l# : Far. çâr-pâre > çalpara (274), Far. durûd-ger > dülger (418); #s > #ç : Far. sirîş > çiriş (313); #s# > #ş# : Far. çâr-sû > çarşı (281); y# > r# : Far. câme-şûy > çamaşır (275), Far. ten-şûy > teneşir (1452).

Ünlülerin Değişmesi (vocalic alternation)

Başta ünlü uyumları olmak üzere, seslerin birbirlerine yaptığı etki sonucunda ünlülerin nitelik değiştirmesi (*kalın > ince, ince > kalın, geniş > dar, yuvarlak > düz, vb.*).

01. Ses Karşılanması (substitution vocalique)

Bir sesin başka bir sesin yerine geçmesi veya bir dilde bulunmayan bir sesin ona yakın başka bir sesle karşılanması. Arapça ve Farsça'da hem uzunlu hem de kıyası olan temelde üç ünlü bulunur : *a, i, u; â, î, û*. Yazı dilindeki sekiz ünlüsü ile zengin bir ünlüler sistemine sahip olan Türkçe, kendisinde olmayan Arapça ve Farsça'nın uzun ünlülerini bazı durumlarda imlâ gereği korumuştur :

a. Yazılışları birbirine benzeyen, anlamları ve okunuşları ayrı olan kelimeleri ayırt etmek için (uzun ünlüler fonemik değerde ise) : hala 'birine göre babasının kız kardeşi' (599), hâlâ 'şimdiye kadar veya o zamana kadar, henüz' (599).

b. Birtakım kelimelerde *ge, ke, le* seslerinin ince okunduğunu göstermek için, bu ünsüzlerden sonra : dükkân (417), dergâh (359), lâkin (956).

Arapça ve Farsça'nın kısa ünlülerini de çoğunlukla ünlü uyumları için değiştirmekte, bazen *a'yı e, i'yi ı, u'yu ü* yapmıştır. Başka bir deyişle bu dillerden geçen *ödünclemelerde* (loan word), *e, ı, ü* ünlüleri kullanılıyorsa, bilinmelidir ki, bu kelimeler Türkçe'ye uyarlanmışlardır. Ödünclemelerde görülen ses karşılanmasına bazı örnekler (*ünlü > ünlü ; uzun ünlü > kısa (normâl) ünlü*) :

kelime başında

Ar. âfet > afet (18), Ar. âhir > ahir (29), Far. âyine > ayna (115), Ar. îcâr > icar (672), Ar. îcâd > icat (672), Ar. 'ukka > okka (1101), Ar. 'ûd > öd (1129), Ar. 'uzr > özür (1150), Ar. 'uhde > uhde (1512), Ar. 'uryân > üryan (1537).

kelime içinde

Far. âbâd > abat (2), Far. bâdâm > badem (125), Far. cîve > cıva (257), Ar. cerfd > cirit (261), Far. dîv > dev (364), Far. âhûr > ahır (29), Far. zûr > zor (1677), Far. pûstekî > pösteki (1198), Ar. 'acûl > acul (7), Far. lûle > lüle (971), Ar. me'mûr > memur (1005).

kelime sonunda

Ar. ammâ > ama (61), Far. kâlî > halı(600), Ar. 'acemî > acemi (4), Far. cādû > cadı (241), Far. ebrî > ebru (430).

02. Ünlü İncelmesi

(kalın ünlü > ince ünlü)

Tam İncelme

Far. bulbul > bülbül (236), Far. durust > dürist (421), Ar. duldul > düldül (417), Far. kâ-gâh > gergef (542), Far. pâygâh > peyke (1182).

Yarı İncelme

Ar. bunye > bünye (236), Ar. cumle > cümle (264), Far. duşmân > düşman (422), Ar. duyûn > düyun (424), Ar. handek > hendek (633), Far. hargele > hergele (635), Ar. kallâş > kalleş (770), Ar. mârid > meret (1009), Ar. sadeş > sedef (1272).

03. Ünlü Kalınlaşması

(ince ünlü > kalın ünlü)

Tam Kalınlaşma

Ar. ferfere > farfara (489), Far. hefte > hafta (595), Far. hirmen > harman (613), Ar. mesel > masal (992).

Yarı Kalınlaşma

Ar. âdem > adam (13), Ar. ahres > ahraz (30), Ar. bâmiye > bamya (140), Far. cân-âver > canavar (246), Far. çenâr > çınar (303), Far. efsûn > afsun (19), Far. eyvân > ayvan (118), Ar. galebe > kalaba (763).

04. Ünlü Daralması

(geniş ünlü > dar ünlü)

kelime başında

Far. ebrîşum > ibrişim (672).

kelime içinde

Far. bâğçevân > bahçıvan (131), Ar. cerîd > cirit (261), Far. çenâr > çınar (303), Far. donbek > dümbelek (418), Far. gofte > güfte (580), Far. şeş-hâne > şışhane (1388).

05. Ünlü Genişlemesi

(dar ünlü > geniş ünlü)

kelime başında

Ar. 'işk > aşk (98), Ar. 'iyâl > ayal (111), Ar. 'iyâr > ayar (111), Ar. 'ukka > okka (1101), Ar. 'uzr > özür (1150).

kelime içinde

Ar. akribâ > akraba (39), Far. hirmen > harman (613), Ar. lukme > lokma (968), Ar. mârid > meret (1009), Ar. mibla' > mablak (973), Far. riçâl > reçel (1217).

06. Ünlü Düzleşmesi

(*yuvarlak ünlü > düz ünlü*)

kelime başında

Ar. ubne > ibne (672).

kelime içinde

Far. alûça > alıç (51), Far. cufte > çifte (308), Ar. fursat > fırsat (500), Ar. musâfir > misafir (1029), Far. nerdubân > merdiven (1009), Ar. sandûk > sandık (1255), Far. şâdurvân > şadırvan (1365).

kelime sonunda

Far. cādû > cadı (241), Far. çâr-sû > çarşı (281), Far. mâzû > mazi (998).

07. Ünlü Yuvarlaklaşması

(*düz ünlü > yuvarlak ünlü*)

kelime içinde

Ar. 'arz-i hâl > arzuhal (90), Ar. bahûr > buhur (226), Ar. maslûk > musluk (1046), Ar. mumkin > mümkün (1055), Ar. sîsâm > susam (1349).

kelime sonunda

Far. mujde > muştı (1047), Far. rûspî > orospı (1115).

SES DÜŞMELERİ (ELISION)

01. Ünsüz Düşmesi

(*ünsüz > Ø*)

Kelimelerin baş, iç ve sonlarındaki seslerden birinin, çeşitli etkenlerle yitirilmesi hadisesi.

kelime başında (aphérese)

Ar. 'abâ > aba (1), Ar. 'abes > abes (2), Ar. 'abûs > abus (3), Ar. habbû'l-lezîz > abdülleziz (2).

kelime içinde (syncope)

Ar. cur'et > cürèt (265), Ar. na'na' > nane (1072), Far. engişte > enişte (458), Far. postgâl > postal (1197), Far. bâd-ı hevâ > bedava (161), Far. berhurdâr > berhudar (173), Far. kâhrîz > keriz (839), Ar. mithare > matara (995), Ar. sahleb > salep (1249), Far. bend-keşe > menteşe (1007), Far. fişeng > fişek (507), Far. havlencân > havlıcan (622), Far. tufeng >

tüfek (1501), Far. kârgir > kâgir (759), Ar. ketfiyye > kefiye (830), Far. gevderî > güderi (579), Far. revgan > rugan (1229), Ar. nevbet > nöbet (1092), Far. mûytâb > mutaf (1047), Ar. ceyb > cep (253), Ar. temyîz > temiz (1450).

kelime sonunda (apocope)

Ar. kat' > kat (811), Far. ustâd > usta (1518), Far. çerâg > çıra (305), Far. pâygâh > peyke (1182), Ar. sahîh > sahi (1244), Ar. terâvîh > teravi (1456), Far. keşk > keş (845), Ar. misk > mis (1029), Ar. zemherîr > zemheri (1668), Far. âbdest > aptes (77), Far. perdâht > perdah (1177), Far. pest > pes (1180), Far. yâd-est > lâdes (953), Far. sûrnây > zurna (1678), Far. zor-bâz > zorba (1677).

01. Tekleşme (impariasation)

Türkçe'de esas olarak *hece dengelenmesi*, *yalancı ikizleşme*⁴ dışında aynı türden iki ünsüz yan yana bulunamaz. Türkçe'deki *ikizleşme* örneklerinin görüldüğü bu cinsten kelimelerin sayısı da çok azdır. Arapça ve Farsça'dan dilimize girmiş olan ikiz ünsüzler (şeddeli ünsüzler) çoğu kere *tekleşmeye* uğrarlar. Ancak, bunların hemen hepsi *ekleme*, veya *birleşme* sırasında bir ünlü önünde yeniden *ikizleşme* ile kendilerini gösterirler ; yani yabancı kökenli bu kelimelerimiz aslına dönerler [*ikiz ünsüz (KK) > tek ünsüz (KØ)*].

kelime içinde

Ar. nebbût > lobut (967), Ar. mahaffe > mahfe (977), Ar. sahhâf > sahaf (1243), Ar. darabukka > darbuka (340), Far. çille < (çihil "40" kelimesinden) > çile (310), Ar. ammâ > ama (61), Ar. hinnâ > kına (851), Ar. ferrâş > faraş (488), Ar. kassâb > kasap (807), Ar. kettân > keten (846), Ar. muzevvir > müzevir (1064), Ar. niyyet > niyet (1090), Ar. kazzâz > kazaz (825).

kelime sonunda

Ar. habb > hap (608), Ar. hacc > hac (592), Ar. 'add > ad (13), Ar. medd > met (1014), Ar. reff > raf (1211), Ar. hakk > hak (596), Ar. mahall > mahal (976), Ar. muhimm > mühim (1053), Ar. cinn > cin (261), Ar. hurr > hür (659), Ar. hiss > his (647), Ar. hatt > hat (617), Ar. hazz > haz (628).

Ayrıca, bu fonetik hadisede önemli bir husus da "Arapça'da, -î eki ile sıfattan yapılan soyut kelimelerin feminen eki olan -iyye(t) (bugün

⁴ **İkizleşme (gemination)** hadisesi ve türleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Osman Nedim Tuna, **Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji)**, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümü Ders Notları : 3, Malatya, 1986, s. 32 ; Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**, TDK. Yay., Ankara, 1986, s. 62-63.

genellikle yerine -lik konmuştur) her zaman -iye(t) olarak kısalmıştır⁵ : belediyye > belediye (165), cumhûriyyet > cumhuriyet (263), hurriyyet > hürriyet (659), insâniyyet > insanîyet (711), millîyyet > milliyet (1026), vbg.

03. Ünlü Düşmesi

Çeşitli fonetik sebeplerle bir kelimenin herhangi bir yerinde ünlü düşmesi [*krş.* 04. *Hece Yutulması (haplology) (ünlü > Ø)*].

kelime başında (aphérese)

Ar. arakî > rakı (1213), Ar. istiftâh > siftah (1306).

kelime içinde (syncope)

Far. zenâne > zenne (1668), Ar. tilasm > tılsım (1470), Ar. za'feran > safran (1240), Ar. bâmiye > bamya (140), Far. peşîman > pişman (1188), Ar. mu'âraza > maraza (990), Far. pâlfûde > pelte (1174).

kelime sonunda (apocope)

Far. alûça > alıç (51), Ar. 'âşûrâ' > aşure (99), Far. cân-fizâ > canfes (246), Ar. devâ' > deva (365), Ar. rucû' > rücu (1232), Ar. sahrâ' > sahra (1244).

04. Hece Yutulması (haplology)

Özellikle benzer hecelerden birinin yok olması hadisesi [*krş.* 03. *Ünlü Düşmesi (hece > Ø)*].

Far. çehâr-şenbih > çarşamba (281), Far. çâder-i şeb > çarşaf (281), Far. cevân-merd > cömert (263), Ar. zumurrud > zümrüt (1679), Ar. veliyy-i ni'met > velinimet (1557), Ar. sandâliyye > sandalye (1254).

SES TÜREMELERİ (ANUPTYEXE)

01. Ünsüz Türemesi

Kelimenin aslında olmayan bir ünsüzün ortaya çıkması hadisesidir (Ø > ünsüz).

kelime başında (prothése)

Far. âveng > hevenk (637), Ar. aybe > haybe (638).

kelime içinde (epénthése)

Ar. fuc'eten > füceten (516), Far. se-pâ > sehpa (1274), Far. gulâc > güllaç (581), Far. hurde + Ar. -ât > hırdavat (640), Ar. ma'ûne > mavna (996), Ar. 'acâ'ib > acayıp (3), Ar. 'ammî + Far. -âne > amiyane (64), Far.

⁵ Jean Deny, *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)*, Çev. Oytun Şahin, TDK. Yay., Ankara, 1995, s. 130.

penîr > peynir (1182), Ar. sa'terî > soytarı (1331), Ar. sûfî + Far. -âne > sofıyane (1319), Ar. şakâ'ik > şakayık (1368), Ar. za'if > zayıf (1666).

kelime sonunda (epithése)

Ar. belesân > pelesenk (1174), Ar. babagâ, babbagâ > papağan (1157), Far. kehribâ > kehribar (830).

Bazen de kelime sadece ses değil ; ses grubu türer : Far. donbek > dümbelek (418), Ar. tabl + Far. -bâz > davlumbaz (341).

Hece Dengelenmesi (syllabic equilibrium)

Uzun ünlü taşıyan bir hecenin uzunluğu yerine, *ünlü* ve *y'nin* geçmesi (*Uzun ünlü* > *ünlü* + *y ünsüzü*).

Far. bî-hûde > beyhude (178), Far. bî-namâz > beynamaz (179), Ar. kîmet > kıymet (866), Ar. kîfân > kaytan (824), Far. mîve > meyve (1020), Ar. sîga > sıyga (1304), Ar. tînet > tıynet (1475), Far. zîrek > zeyrek (1670), Ar. zînet > ziyet (1676).

Toplaşma (synérése)

[#V '(ayın ~ hemze) V# > #V v V# ~ #V y V#]

Biri ünlü ile biten, biri ünlü ile başlayan ve yan yana bulunan iki heceden birindeki ünlünün (genellikle zayıf olanın) sürekli bir ünsüz hâline gelerek, korunan heceye bağlanmasıyla oluşan değişmedir. Bu hadiseye, Türkçe, ünlü çarpışmasını (hiatus) önlemek için başvurur [*bkz. 01. Ünsüz Türemesi* (# V V# > # V y V#)].

Ar. mâ'î > mavi (996), Ar. fâ'ide > fayda (491), Ar. halâ'ik > halayık (599), Ar. kâ'im-i makâm > kaymakam (822), Ar. katâ'if > kadayıf (755), Ar. tâ'ife > tayfa (1432).

02. Ünlü Türemesi

Kelime, hiçbir organik fonksiyonu bulunmayan bir ünlünün türemesi hadisesi (\emptyset > *ünlü*).

kelime başında (prothése)

Far. şikenbe > işkenbe (730), Far. şikence > işkence (730), Far. rûspî > orospu (1115), Far. rûze > oruç (1119), Ar. rub' > urup (1516).

kelime içinde (epénthése)

Far. lâf-zen > lâfazan (955), Ar. na's > naaş (1067), Far. ten-şûy > teneşir (1452), Ar. fi'l > fiil (503), Ar. ye's > yeis (1615), Far. âsmân > asuman (96), Far. kulbe > kulûbe (926), Far. servân > serüven (1286).

Karşılaşılan iki ünsüz özellikle *çift doruklu* bir hece oluşturuyorsa ; yani *açıklıkça* büyük olan ünsüz önce, *açıklıkça* küçük olan ünsüz sonra geliyorsa, bu ünsüz dizisi arasında bir *dar ünlü* türeyerek, *çift doruklu*

heceler, tek doruklu iki heceye bölünür. Ancak, türeyen dar ünlü, çoğu kez, ünlü ile başlayan bir ek aldığında düşer ve kelime aslına döner ($K \emptyset K > K V K$).

Ar. fikh > fikh (498), Ar. kism > kısım (859), Ar. 'acz > aciz (6), Ar. metn > metin (1016), Ar. havz > havuz (623), Ar. lutf > lütuf (971), Far. muhr > mühür (1053), Ar. zulm > zulüm (1678).

kelime sonunda (epithése)

Ar. ba'z > bazı (160), Ar. gayr > gayri (526), Ar. tibk > tıpkı (1472).

BENZETME (ASSIMILATION)

Bir ünsüz veya ünlünün, kendisinden önceki veya sonraki ünsüz ya da ünlüye kendi vasıflarını geçirmesidir ; yani kendisine benzetmesidir. Çeşitli türleri vardır. Bunlardan bazıları :

Fonetik Özelliklerine Göre Benzetme

Ünlülerin önlük-artlık, düzlük-yuvarlaklık benzetmesi, ünsüzlerin ötümlülük-ötümsüzlük benzetmesi, vbg.

01. Ünlü Uyumu

Damak Uyumu (palatal harmony)

Kalın ünlü ile başlayan kelimenin diğer ünlülerinin de kalın ; ya da ince ünlü ile başlayan kelimenin diğer ünlülerinin de ince olması kuralı. Arapça ve Farsça'dan dilimize geçen kelimelerde aykırılıklar olsa da (bu aykırılıkların ekseriyeti kelimelerin orijinalinden gelmektedir) pek çok kelimenin Türkçe'nin bu kuralına uydurulduğu görülmektedir. Benzeşmede yapılan uygulamalar, bazen ileriye bazen geriye bazen de ileriye ve geriye doğru olmaktadır :

İlerleyici Damak Benzeşmesi

Ar. fitra > fitre (508), Far. haste > hasta (615), Ar. illâ > ille (699), Ar. mantik > mantık (988), Ar. sûret > surat (1349), Ar. zeytûn > zeytin (1670).

Gerileyici Damak Benzeşmesi

Ar. duvel > düvel (424), Ar. mumkin > mümkün (1055), Far. nâkes > nekes (1081), Ar. şefak > şafak (1365), Ar. temâm > tamam (1410).

İleriye ve Geriye Doğru Damak Benzeşmesi

Far. merdumek > mercimek (1009), Ar. haşerât > haşarat (616), Ar. muhtira > muhtıra (1041), Far. zen-pâre > zampara (1663).

Dudak Uyumu (labial harmony)

Düz ünlü (a, e, ı, i) ile başlayan kelimenin düz (a, e, ı, i); yuvarlak ünlü (o, ö, u, ü) ile başlayan kelimenin ya düz-geniş (a, e) ya da dar-yuvarlak (u, ü) ünlüleriyle devam etmesi kuralı. Aynı damak uyumunda olduğu gibi, Arapça ve Farsça'dan dilimize geçmiş olan kelimelerde, ekseriyetle orijinallerinden gelen aykırılıklar olsa da, pek çok kelimede bu uyumun gerçekleştiği görülmektedir. Benzeşmede yapılan uygulamalar, bazen ileriye bazen geriye bazen de ileriye ve geriye doğru olmaktadır :

İlerleyici Dudak Benzeşmesi

Far. mâzû > mazı (998), Far. mekûk > mekik (1002), Ar. mudîr > müdür (1052), Ar. nâsûr > nasır (1073), Far. nerdubân > merdiven (1009), Ar. sandûk > sandık (1255), Far. şâdurvân > şadırvan (1365).

Gerileyici Dudak Benzeşmesi

Gerileyici dudak benzeşmesi hadisesi dilimizde çok azdır : Ar. bahûr > buhur (226), Ar. maslûk > musluk (1046).

02. Ünsüz Benzeşmesi ~ Uyumu

Kelimede yan yana gelen ünsüzlerin her ikisinin de ötümlü veya ötümsüz olma durumudur. Arapça ve Farsça'dan dilimize geçmiş kelimelerde, Türkçe'nin bu önemli kuralı, büyük bir ekseriyetle uygulanmaktadır. Ünsüz benzeşmesinde bazen yan yana gelen ünsüzlerden birincisi, ikincisini bazen de ikincisi birincisini kendisine uydurmaktadır :

İlerleyici Ünsüz Benzeşmesi

Ar. safvet > saffet (1240), Ar. mahbûs > mahpus (978), Ar. kahbe > kahpe (761), Ar. mikdâr > miktar (1025), Ar. mankal > mangal (986), Far. çâr + Ar. -tâk > çardak (278), Ar. nisbet > nispet (1087), Ar. masdar > mastar (993), Ar. isbât > ispat (719), Ar. minnet + Far. -dâr > minnettar (1028).

Gerileyici Ünsüz Benzeşmesi

Ar. ibkâ > ipka (714), Ar. ibtâl > iptal (715), Far. kelebçe > kelepçe (831), Ar. cebhe > cephe (253), Ar. muctehîd > müçtehit (1051), Ar. mechûl > meçhul (1000), Ar. medfen > metfen (1015), Ar. medh > meth (1015), Far. kef-gîr > kevgir (846), Ar. muztarîb > mustarîp (1046).

Boğumlanma Yerine (Çıkış Yerine) Göre Benzetme

01. Dudak Benzetmesi (labial assimilation)

Dudak benzetmesinde ünlüler ünlüleri, ünsüzler ünsüzleri ya da ünsüzler ünlüleri kendilerine benzeterek, dudaklaştırırlar.

Ünlülerin Ünlüleri Dudaklaştırmaları

Ar. bahûr > buhur (226), Far. mujde > muştı (1047), Ar. maslûk > musluk (1046).

Ünsüzlerin Ünsüzleri Dudaklaştırmaları

[bkz. 02. Dudaklılaşma (labialisation)].

Ar. 'anber > amber (62), Far. cân-bâz > cambaz (242), Ar. munbit > mümbit (1055), Ar. menba' > memba (1004).

Ünsüzlerin Ünlüleri Dudaklaştırmaları

Far. bebr > böbür (219), Far. cevân-merd > cömert (263), Far. hevîc > havuç (623), Ar. kâfir > gavur (525), Far. mâr + pîç > marpuç (991), Ar. mevlâ > molla (1033), Ar. matbah > mutfak (1048), Ar. mihmâz > mahmuz (978), Ar. nevbet > nöbet (1092), Ar. sibyân > sübyan (1352).

BAŞKALAŞMA (DISSIMILATION)

Bir kelimedede, yan yana veya birbirinden uzakta bulunan ve boğumlanma nitelikleri bakımından birbirinin aynı ya da benzeri olan iki ünsüzden birinin, kendi boğumlanma noktasını ötekinden ayırarak başka bir ünsüze dönüşmesi hadisesidir. Çeşitli tipleri vardır :

Yandaş Başkalaşma

Ar. 'attâr > aftar (42), Ar. mihekk > mihenk (1024), Ar. muşamma' > muşamba (1046), Ar. tennûr > tandır (1412).

Uzak Başkalaşma

Far. pergâr > pergel (1178).

Tam Başkalaşma

Ar. 'attâr > aktar (42), Ar. mihekk > mihenk (1024).

Yarı Başkalaşma

Ar. muşamma' > muşamba (1046), Far. pergâr > pergel (1178), Ar. tennûr > tandır (1412).

GÖÇÜŞME (METATHESIS)⁶

Kelimedede karşılıklı olarak iki 'phoneme'in yer değiştirmesidir. 'Phoneme'ler, niteliklerinden hiçbir şey kaybetmezler. Göçüşme durumunda,

⁶ Bu fonetik hadiseyi daha iyi anlamak için bkz. : Hasan Eren, "Türk Dillerinde Métathèse", TDAY. Belleten 1953, s. 161-180; Ahmet Caferoğlu, "Anadolu Ağızlarındaki Méthathèse Gelişmesi", TDAY. Belleten 1955, s. 1-17.

Dilimizdeki Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerde Görülen Fonetik Gelişmeler

özellikle, *açıklıkça* büyük olan ses, *açıklıkça* küçük olan sestten önce gelme eğilimi gösterir. Bu fonetik hadisenin çeşitli türleri vardır :

Yandaş Göçüşme

(KK X KK ~ KV X VK)

Far. çâr-yek X çeyrek (298), Far. emrûd X armut (87), Ar. tevfiz X tevfiz (1438).

Uzak Göçüşme

(K-K X K-K ~ K-V X V-K)

Far. cûlâh X çulha (324), Far. çeprâst X paçarız (1152), Ar. girbâl X kalbur (765), Ar. iştiâh' X iştah (732), Far. nîm-ten X mintan (1029), Far. rasuht X rastık (1216).

Ünsüz Göçüşmesi

(KK ~ K-K X KK ~ K-K)

Far. çâr-yek X çeyrek (298), Far. çeprâst X paçarız (1152), Far. emrûd X armut (87), Ar. girbâl X kalbur (765), Far. nîm-ten X mintan (1029), Ar. tevfiz X tevfiz (1438).

Ünsüz-Ünlü Göçüşmesi

(KV ~ VK ~ K- V ~ V- K X VK ~ KV ~ V- K ~ K- V)

Far. cûlâh X çulha (324), Ar. iştiâh' X iştah (732), Far. rasuht X rastık (1216).

Sonuç

Yabancı kelimeler hangi dilde olursa olsun, yazı dili ve konuşma dilindeki kullanımları bakımından farklılıklar gösterirler. Standart Türkiye Türkçesi'ndeki Arapça, Farsça kökenli kelimelerde vukû bulan fonetik değişimler ve kelimelerin Türkçeleşmesi durumu, Anadolu ağızlarında çok daha ileri boyutlardadır. Bir dilin fonetiğini tespitinde belki de en önemli ölçüt, yabancı kökenli kelimelerin orijinaliteden saparak yerlileşmesidir. Bilinmelidir ki, yabancı bir kelimenin aslî şeklinde görülen her değişiklik, o kelimenin girdiği dilin bir özelliğini ortaya koymaktadır. Sözelimi, kitâb > kitap, ilâc > ilaç, reng > renk, Ahmed > Ahmet kelimelerindeki ortak fonetikal değişme, kelime sonundaki *ötümlü- patlayıcı ünsüzlerin* (b, c, d, g) *ötümsüzleşmesidir*. O hâlde, bu örneklerden bir sonuca gidilebilir : **Türkçe kelimeler, ötümlü patlayıcı ünsüzlerle bitemez**⁷.

⁷ Türkçe'de az da olsa ötümlü-patlayıcı ünsüzlerle biten kelimeler vardır : ad, yad, hac, sac, kalb vbg. Ancak, bütün bu tür kelimelerin dilimizde bulunma sebebi, ortografidir. Anlamları ayrı; fakat yazılışları aynı olan kelimelerde (at, at-; yat-; haç;

Bütün dillerde olduğu gibi, Türk fonetiğinin esaslarını belirlemede de ödünçlemelerde görülen ses değişimleri, çok önemlidir. Fonetik hadiseler örnek olarak verdiğimiz Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde, her biri Türkçe'nin bir fonetik kuralını yansıtan ses değişimleri meydana gelmiştir : *Ses karşılanması, ötümlüleşme, ötümsüzleşme, sızıcılışma, göçüşme*, vbg.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

AKSAN, Doğan, **Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi**, Haz. N. Atabay-S. Özel-A.

Çam-N. Pirali, TDK. Yay., Ankara, 1978.

_____, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim III**, TDK. Yay., Ankara,

1990.

BANGUOĞLU, Tahsin, **Türkçenin Grameri**, TDK. Yay., Ankara, 1986.

DENY, Jean, **Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi)**, Çev. Oytun

Şahin, TDK. Yay., Ankara, 1995.

DUMAN, Musa, **Evlıya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişimleri**,

TDK. Yay., Ankara, 1995.

ERGİN, Muharrem, **Üniversiteler İçin Türk Dili**, Bayrak Yay., İstanbul, 1994.

GEMALMAZ, Efrasiyap, "Standart Türkiye Türkçesi (STT)'ni İlgilendiren Ses

Olaylarıyla İlgili Kurallar", **Standart Türkiye Türkçesi (STT) İle İlgili Yazılar**,

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum, 1994.

KORKMAZ, Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK. Yay., Ankara, 1992.

_____, Zeynep Korkmaz, "Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz üzerindeki

saç; kalp vbg.) karışıklığı önlemek için, hem ötümsüz hem de ötümlü patlayıcı ünsüzle biten kelimeler kullanırız.

Dilimizdeki Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerde Görülen Fonetik Gelişmeler

Etkileri”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar** , C. I, TDK. Yay., Ankara, 1995.

TUNA, Osman Nedim, **Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji)**, İnönü Üniversitesi Eğitim

Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları : 3, Malatya, 1986.

Türkçe Sözlük, Yeni Baskı, TDK. Yay. I-II, Ankara, 1988.